

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2023.3.9>**Мидель А. М.,**аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ

Анотація. В статті автором досліджуються питання правової природи відновлювальних способів захисту трудових прав. Також особлива увага приділяється проблематиці виокремлення цієї групи способів захисту прав з-поміж інших способів захисту суб'єктивних прав. Зазначається, що при аналізі способів захисту ключову роль відіграє загальне розуміння терміну «захист». Автор зауважує, що, в цілому, можна виділити два підходи до юридичного розуміння захисту. При цьому, продуктивне дослідження питань, пов'язаних із способами захисту трудових прав (зокрема, із відновлювальними способами) вимагає тлумачити захист у вузькому, технічному сенсі – через зв'язок захисту із конкретним суб'єктивним правом.

Наголошується, що ключом для розуміння способів захисту та їх можливого згрупування (типізації) може слугувати ціль (функція) захисту. Автором досліджуються різні позиції вчених щодо формулювання цілі або цілей захисту. В статті стверджується, що вузьке формулювання цілі захисту дозволяє надати способам захисту чітке визначення та здійснити їх класифікацію. Однак зворотною стороною є те, що таке формулювання цілей захисту не охоплює низки вимог, які правопорядок допускає та визнає за потерпілою особою. Відзначається, що в сучасній літературі, як правило, прийнято окреслювати відносно широке коло можливих цілей захисту суб'єктивних прав. Такий підхід дозволяє включити більший перелік можливих вимог потерпілого.

В статті автор виокремлює цілі (безпосередню спрямованість) відновлювальних способів захисту трудових прав і на основі цього дає визначення відновлювальних способів захисту трудових прав. Відзначається, що властивості предмета трудового права зумовлюють широку сферу для можливого застосування відновлювальних способів захисту. Також в статті аналізуються окремі ознаки та особливості відновлювальних способів захисту трудових прав.

Ключові слова: *трудове право, захист прав, способи захисту прав, суб'єктивне право, трудові правовідносини.*

Mydel A. M. To the issue of restorative remedies in labour law

Abstract. In the article, the author examines the issues of the legal nature of 'restorative remedies' in labour law. Special attention is also paid to the issue of distinguishing this group of remedies from other remedies or claims available to an injured party. It is noted that the general understanding of the legal term 'protection' plays a key role in the analysis of remedies. The author notes that, in general, two approaches to the legal understanding of 'protection' can be distinguished. At the same time, a productive study of issues related to remedies in labour law (in particular, restorative remedies) requires interpreting the term 'protection' in a narrow, technical sense – through the connection of 'protection' with a specific subjective right.

It is emphasized that the purpose (function) of a remedy may serve as a key to the understanding of remedies and to dividing them into different groups. The author examines different scientific positions regarding the formulation of the aim or aims of 'protection'. The article claims that the narrow formulation of the aim of protection allows the provision of a clear definition of the term "remedy" and allows to carry out classification of remedies. However, the flip side is that such a formulation of the aims of 'protection' does not cover a number of claims or demands that the law allows and recognizes for the injured party. It is noted that in modern literature, as a rule, it is customary to outline a relatively wide range of possible goals for the 'protection' of subjective rights. This approach makes it possible to include a larger list of possible claims or demands of the injured party.

In the article, the author singles out the aims of restorative remedies in labour law and, based on this, suggests a definition of restorative remedies in labour law. It is noted that the properties of the subject of labour law provide a wide scope for the possible applications of restorative remedies. The article also analyzes signs and features of restorative remedies in labour law.

Key words: *labour law, protection of rights, legal remedies, subjective right, labour relations.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження способів захисту трудових прав та, серед іншого, відновлювальних способів захисту трудових прав (в літературі зустрічається також термін «відновних») обумовлена низкою обставин. По-перше, в трудовому законодавстві України відсутнє послідовне законодавче регулювання способів захисту трудових прав; відсутня визначеність сутності способів, заходів, засобів захисту права, їх видів [1, с. 297]. Немає також єдиного підходу щодо захисту, цілей захисту та допустимих способів чи засобів захисту і в науці трудового права. По-друге, в практичній площині, як показує судова практика, часто постає питання щодо того, які способи, засоби захисту є доступними для потерпілої особи в конкретній ситуації. Це проявляється, наприклад, в проблематиці (не)ефективності обраного позивачем способу захисту, коли суд відмовляє у задоволенні відповідної вимоги особи виключно з мотивів її неефективності.

Аналіз відновлювальних способів захисту трудових прав вимагає врахування специфіки трудового права та трудових правовідносин. Водночас, такий аналіз був би неможливим, якби не засновувався та не враховував положень, розроблених в межах теорії права та інших приватно-правових дисциплін.

Мета. Сформулювати визначення відновлювальних способів захисту трудових прав та окреслити їх місце в системі захисту трудових прав.

Виклад основного матеріалу. Дослідження питань, пов'язаних із відновлювальними способами захисту прав (зокрема, трудових прав), вимагає попередньо окреслити контекст застосування термінів «захист». Узагальнюючи та дещо спрощуючи, в сучасній юридичній літературі термін захист застосовується у двох значеннях.

В першому випадку захистом позначають, в найширшому сенсі, визнання та урегульованість певного кола відносин правом. Саме в такому сенсі використовується термін «захист», коли, для прикладу, зазначається, що права на твір є захищеними, що трудове законодавство захищає право працівника на відпочинок або що віртуальні активи захища-

ються правом. Такий підхід до використання терміну «захист» можна вважати широким, адже ним охоплюється широке коло правових явищ. У широкому розумінні, як стверджує В. Б. Бойко, «під захистом трудових прав працівників треба розуміти реалізацію захисної функції трудового права, яка, в свою чергу, визначає захисну функцію держави» [2, с. 158]. Схожу думку висловлює І. В. Гриненко, зауважуючи, що захист «здійснюється за допомогою всього комплексу норм трудового права, оскільки захисна функція є однією з основних для цієї галузі. Засобами державного захисту слід визнати нормативно-правове закріплення системи конституційних трудових прав, яка містить індивідуальні й колективні права, їх гарантії; державний нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю та її охорону; судовий захист цих прав людини як основний засіб державного захисту» [3, с. 12]. Як видається, в широкому значенні вживає термін «захист» І. В. Лагутіна, вказуючи, що захист трудових прав та інтересів працівників пов'язаний із «забезпеченням дотримання трудових прав, попередженням і профілактикою їх порушень, реальним поновленням незаконно порушених прав і встановленням трудовим законодавством та діями відповідних органів ефективною відповідальності роботодавців за порушення трудових прав працівників» [4, с. 7].

На противагу означеній вище «широкій» традиції застосування терміну «захист», в літературі існує й більш вузьке, власне, технічне розуміння цього поняття. Захист, в рамках цього підходу, уособлює не загальне визнання правопорядком деякого об'єкта, блага чи відносин, а в контексті його зв'язку із конкретним суб'єктивним правом. Вказане вузьке розуміння захисту можна прослідкувати на різних етапах розвитку юридичної думки (хоча, варто зазначити, що для позначення цього поняття використовувались різні терміни). Важливою (і з точки зору історії юридичної науки, і з точки зору теорії права) слід вважати позицію Ф. К. фон Савіньї. Вчений зазначав, що внаслідок порушення відбувається перетворення (метаморфоза) порушеного права в позов (право

на позов), що можна сприймати як окремий момент в процесі життя прав [5, с. 3-5, 150]. Оскільки порушення прав мислиме тільки як дія конкретного порушника, то порушник та потерпілий вступають у нове правовідношення, яке можна уподібнити зобов'язанню [5, с. 5]. Не вдаючись в детальний аналіз захисту та позову в матеріальному сенсі в рамках цього підходу, слід відзначити, що відповідно до нього захист розуміється в контексті реакції правопорядку на порушення суб'єктивного права особи. Як стверджує С. Я. Вавженчук, захисні трудові правовідносини виникають «у результаті порушення, оспорення суб'єктивного трудового права або виникнення явної загрози його порушення з метою забезпечення недоторканності суб'єктивного трудового права, відновлення цього права або поновлення правового становища потерпілої особи...» [1, с. 76-77]. Отже, питання способів захисту трудових прав та, зокрема, відновлювальних способів захисту доцільно розглядати в рамках вузького, технічного підходу до розуміння захисту. Цей підхід передбачає, що захист сприймається у зв'язку із правопорушенням, можливістю застосування примусу для реалізації інтересу.

Ключом до розуміння відновлювальних способів захисту трудових прав, на наше переконання, є розкриття цілей (функцій) захисту, що дозволить з'ясувати місце відновлювальних способів захисту. Аналізуючи цілі захисту, необхідно згадати про концепцію направної (коригуючої) справедливості Арістотеля. Ця концепція передбачає оцінку становище порушника та потерпілого до та після порушення в кількісному відношенні. Ідею направної (коригуючої) справедливості Арістотеля можна проілюструвати наступним фрагментом:

«Так що оскільки дане порушення справедливості є порушенням рівності, то суддя прагне відновити її; адже й тоді, коли один наніс удар, а інший його отримав або [коли один] убив, а інший загинув від його руки, страждання і діяння розрізняють як нерівні [частки]; [а суддя], віднімаючи наживу, прагне відновити рівність за допомогою «збитку» [тобто покарання]» (Арісто-

тель, Нікомахова етика V.4.1132a) [6, с. 205] (курсив автора – А. М.).

Наведений фрагмент можливо розтлумачити наступним чином. Внаслідок несправедливої дії порушується первинна рівність, що існувала між сторонами відповідного відношення: на стороні потерпілого виникає шкода, а на стороні порушника – «нажива». Суддя прагне відновити цю рівність, забираючи «наживу» в порушника на користь постраждалого, що водночас повертає (компенсує) збиток постраждалого¹ [7, с. 280]. Оскільки відновлення первинної рівності передбачає оцінку шкоди та наживи та порівняння становища сторони до та після несправедливості, то необхідний критерій для такої оцінки. Якщо здійснити проекцію окресленої позиції Арістотеля на юридичну площину, то призначенням захисту є відновлення становища сторін, яке було до порушення, що досягається шляхом присудження порушника на обсяг його неправомірної вигоди, чим відшкодовується обсяг шкоди, заподіяної потерпілому.

Схожою, принаймні за зовнішніми ознаками, видається позиція Ф. К. фон Савіньї щодо призначення захисту (в термінології Савіньї – позову в матеріальному значенні). На думку юриста, внаслідок порушення нашого права виникає таке відношення, в рамках якого ми вимагаємо від противника усунути порушення (нім. – “dass wir von diesem Gegner die Aufhebung der Verletzung fordern”) [5, с. 5]. Втім, зробивши таке означення, вчений не пояснює, що саме слід розуміти під «усуненням порушення». Ґ. Демеліус, комен-

¹ Слід звернути на цікаву особливість концепції Арістотеля: він розглядає питання направної (коригуючої) справедливості з позицій як порушника, так і постраждалого. «Коли страждання виміряне, – пише філософ, – одне зветься «збитком», а інше «наживою» (Арістотель, Нікомахова етика V.4.1132a). Також зазначається: «...наскільки середня [величина] перевершує [меншу], стільки треба додати тому, хто має меншу частину, а наскільки середня [величина] перевищена, стільки треба відняти від найбільшої частини» (Арістотель, Нікомахова етика V.4.1132a-1132b).

Для здійснення направної (коригуючої) справедливості (проекуючи на юридичну площину, – для здійснення захисту), можна виходити із розміру збитку потерпілого або неправомірної вигоди порушника. Такий підхід є нехарактерним для розуміння захисту в юридичній науці, де акцент робиться саме на шкоді потерпілої сторони.

туючи цю тезу Савіньї, стверджував, що усунення порушення може здійснюватись двома шляхами: або шляхом наступного вчинення дії, що й мала бути вчинена, або шляхом заміни цієї дії іншою (еквівалентним виконанням) [8, с. 140]. В першому випадку подається позов на виконання дії, до вчинення якої був зобов'язаний порушник, а в другому випадку – позов на відшкодування шкоди [8, с. 140].

Вказана позиція Г. Демеліуса, що усунення порушення полягає в примусовому виконанні обов'язку або присудженні зобов'язаної сторони до еквівалентного виконання, наближає захист до реалізації суб'єктивного права примусовим шляхом (із використанням заходів примусу). Така позиція є близькою до концепції 'здійснення' права (нім. – "Geltendmachung"), розвинутою іншим німецьким вченим – Й. Е. Кунтце. На думку вченого, право у стані здійснення проявляється як рух назовні – проти третьої особи; тобто воля однієї особи самостверджується проти волі іншої особи [9, с. 74]. Цілком справедливо буде згадати також вчення Б. Віндшайда про *Anspruch* (термін "Anspruch" можна перекласти як «праводомагання»²). Праводомагання розуміється вченим як деяка особлива форма права (нім. – "Gestaltungsform"), для якої характерною є особиста спрямованість проти іншої особи та яка полягає в здатності права підпорядкувати волю іншого, ефективно вимагати чогось в іншого [10, с. 89-90].

Зазначені підходи до формулювання призначення захисту є привабливими своєю простотою та чітким критерієм захисту, а отже можливістю вибудувати єдину та послідовну систему способів захисту. Так, в Арістотеля (якщо прийняти юридичне тлумачення його вчення про направну (коригуючу) справед-

ливість) ключовим виступає відновлення первинної рівності сторін. Це відновлення здійснюється шляхом відібрання неправомірної вигоди («наживи») у порушника та передання її потерпілому. За Савіньї відносини, які виникають в результаті порушення суб'єктивного права, спрямовані на усунення порушення. Зазначене (слідуючи Демеліусу) можна розуміти як примусову реалізацію права, що забезпечується примусом зобов'язаної сторони до виконання відповідного обов'язку або до надання еквівалентного виконання.

Незважаючи на всю догматичну привабливість означених підходів, практика диктує потребу в низці інших заходів, які також спрямовані на задоволення інтересу управненої сторони та які можна розглядати як реакцію правопорядку на порушення суб'єктивного права. Не маючи на меті дати вичерпний перелік, можна все ж навести кілька прикладів вимог, що прямо не підпадають під вказані вище формулювання цілей захисту. Так, особа може вимагати офіційного визнання правопорядком (публічною владою) існування правовідносин (працівник може подати позов про визнання трудового договору укладеним, про встановлення існування трудових відносин чи їх припинення тощо). Можуть також пред'являтися вимоги усунення з правової дійсності відповідного юридичного акту та його правових наслідків (визнання договору недійсним, визнання незаконним наказу роботодавця про переведення). Окрім того, певна фактична ситуація чи певне юридичне становище можуть мати для потерпілої особи таке вагоме значення, що особа буде прагнути відновити їх (наприклад, працівник може вимагати поновлення на роботі).

Існування зазначених вище ситуацій та вимог обумовлюють необхідність розширення уявлень про призначення та функції захисту. Цим, на нашу думку, можна пояснити доволі широкий перелік цілей захисту, що наводиться в сучасних наукових працях. Так, на думку С. Я. Вавженчука, «способи, заходи, засоби захисту трудових прав направлені на відновлення права, відновлення правового становища потерпілого, виконання примусового обов'язку, припинення порушення (явної

² Наскільки можна судити із відомих автору джерел, в юридичній спільноті відсутній єдиний підхід щодо перекладу німецького терміну "der Anspruch" українською мовою. Так, у Німецько-українському словнику юридичних термінів *Anspruch* перекладається як «право вимагати, претензія, домагання, вимога» (Німецько-український словник юридичних термінів. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 43). Р. А. Майданик, натомість, використовує термін «праводомагання» (Майданик Р. А. Методика вирішення юридичного казусу в приватному праві Німеччини та України. Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки. 2014. Т. 155. С. 56).

загрози порушення) [1, с. 308]. В. М. Андріїв стверджує, що способи захисту трудових прав мають на меті «припинення порушень трудового законодавства, усунення порушень трудових прав і компенсації майнової (моральної) шкоди» [11, с. 20]. В. І. Журавель зауважує, що індивідуальні способи захисту застосовуються «з метою відновлення, визнання та/або встановлення його прав, свобод та законних інтересів» [12, с. 142]. Відповідно до позиції Ю. Д. Притики призначенням захисту прав є усунення перешкод на шляху здійснення прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [13, с. 16-17]. Як стверджують Н. Д. Гетьманцева та І. Г. Козуб, призначення способу захисту полягає у відновленні, визнанні, встановленні прав та законних інтересів особи [14, с. 37].

Окреслена вище множинність та варіативність цілей захисту зумовлена складністю сучасного правопорядку, визнанням різноманітних інтересів суб'єктів, а також бажанням захистити ці різноманітні інтереси. Множинність цілей також зумовлює існування множинних об'єктів захисту та різних способів захисту. Так, стягнення грошової компенсації прямо спрямоване на майнову сферу зобов'язаної особи (порушника), примусове виконання обов'язку в натурі – безпосередньо на особу порушника, а відновлення становища, яке існувало до порушення, – на правовий статус потерпілого та порушника або навіть на їх фактичне становище. Зворотною стороною широкого формулювання цілей захисту, однак, виступає складність надати єдине визначення захисту, способу захисту, а також сформулювати чітку та послідовну систему способів захисту. Також значно ускладнюється проведення не те що класифікації, а бодай згрупування різних способів захисту.

Відзначаючи можливість різних підходів до згрупування або типізації способів захисту, на нашу думку, продуктивним видається той підхід, за основу якого взята саме ціль (безпосередня спрямованість) способів захисту. Слід визнати, що такий підхід до визначення відновлювальних способів захисту прослідковується і в літературі. С. Я. Вавженчук пише, що «відновлювальні способи, заходи,

засоби, незважаючи на різноманітні форми захисту, направлені на відновлення порушеного права або правового становища потерпілої особи [1, с. 311]. На думку І. В. Лагутіної, «відновні способи спрямовані на поновлення становища, що існувало до порушення...» [4, с. 9]. Р. О. Стефанчук, досліджуючи особисті немайнові права фізичних осіб, вказує, що до відновлювальних способів захисту належать ті з них, які спрямовані на відновлення порушеного права (відновлення становища, яке існувало до порушення, та пов'язані із ним способи; спростування; відповідь; визнання правочину недійсним тощо)» [15, с. 194]. Слід погодитись із підходом, за яким визначення відновлювальних способів захисту здійснюється через вказівку на їх ціль (спрямованість). Загалом, погоджуючись із наведеними підходами, видається доцільним здійснити деяке уточнення. Так, під відновлювальними способами захисту пропонується іменувати такі способи захисту, ціль (безпосередня спрямованість) яких полягає у відновленні правовідношення або у відновленні чи встановленні фактичного становища.

Надавши означення відновлювальних способів захисту, слід обґрунтувати необхідність їх існування. Як уже зазначалось вище деяка фактична ситуація чи юридичне становище можуть мати важливе значення для суб'єкта. Інтерес суб'єкта у наявності (бутті) фактичної ситуації чи юридичного становища може визнаватись правопорядком. Тому правопорядок може гарантувати суб'єкту можливість відновлення відповідного фактичного чи юридичного становища. Конкретна причина, в силу якої суспільство визнає інтерес суб'єкта в існуванні фактичного чи юридичного становища, а також доцільність визнання такого інтересу, лежать у соціально-економічній, ідеологічній, політичній сфері. Головним в цьому аспекті є те, що ці причини лежать поза межами, власне, юридичної догматики та самої природи правовідносин.

Варто відзначити, що специфіка галузі трудового права та трудо-правові відносини надають «широке поле» для застосування відновлювальних способів захисту. Передусім, це пов'язано із тим, що трудове право опосередковує відносини із реалізації здат-

ності до праці та значенням цих відносин для людини та суспільства. Так, як зазначає В. І. Щербина, «трудове право повинно регулювати суспільні відносини, що виникають з приводу застосування здатності людини до праці, тобто праці в широкому розумінні... зв'язки, які виникають у процесі праці, включають зв'язки економічні, організаційно-управлінські, соціальні й психологічні» [16, с. 8]. Працю, за твердженням Н. Д. Гетьманцевої, в широкому розумінні можна розуміти як «первинно-необхідну, суспільно-корисну, інноваційну, доцільну, цілеспрямовану, особисту, вольову, оціночну діяльність, пов'язану з реалізацією унікальних властивостей людини – фізичних та розумових здібностей – шляхом її творчого і фізичного самоствердження, свідомої і цілеспрямованої зміни навколишнього середовища з метою створення (нових) матеріальних і духовних цінностей та задоволення на цій основі потреб і інтересів людини, суспільства, держави і така, що породжує особливий вид суспільних відносин...» [17, с. 65]. Оскільки праця відіграє настільки важливе значення для людини та суспільства та оскільки саме трудове право опосередковує відносини щодо застосування найманої праці, то не викликає здивування значна актуальність відновлювальних способів захисту саме в трудовому праві. Актуальність відновлювальних способів захисту в трудовому праві є, на наш погляд, значно більшою, ніж їх актуальність в цивільному праві. Адже цивільно-правові інтереси, здебільшого мають виключно майновий характер і можуть бути задоволені правом порядком із використанням інших способів захисту (зокрема, шляхом впливу на майнову сферу порушника).

Ціль (безпосередня спрямованість) відновлювальних способів захисту може полягати у відновленні як правовідношення (формального юридичного зв'язку між сторонами), так і деякої фактичної ситуації. Крім того, мислимою є ситуація, коли в конкретному засобі захисту поєднуються обидві вимоги. Така ситуація, на наш погляд, має місце у вимозі працівника щодо поновлення на роботі. Адже, окрім відновлення правовідносин, що існували між сторонами до порушення (до

протиправного звільнення)³, з практичної точки зору, вимагається відновлення також попередньої фактичної ситуації та вчинення низки фактичних дій (видання наказу про прийняття на роботу, виділення роботодавцем робочого місця тощо).

Варто також відзначити, що відновлення або встановлення фактичної ситуації є нетиповим для правової системи. Це пояснюється тим, що право є формальною нормативною системою, належною, використовуючи термінологію Канта, до сфери необхідного. В цьому сенсі систему права можна протиставити фактам, фактичній ситуації як сфері дійсного. Між тим відновлювальні способи захисту власне і передбачають вплив нормативного (формального) на фактичне. Цим пояснюється те, що практична реалізація відновлювальних способів захисту, які передбачають відновлення фактичної ситуації, викликає значні ускладнення для правопорядку. З іншого боку, така особливість дозволяє досліджувати вплив системи права на фактичну дійсність, а також межі та доцільність такого впливу.

Висновки. Про способи захисту трудових прав та, зокрема, про відновлювальні способи захисту, доцільно вести мову при вузькому, технічному розумінні захисту. Захист, в такому разі, сприймається у зв'язку із правопорушенням, крізь призму застосування примусу для реалізації або задоволення інтересу особи.

Ключовим для розуміння способів захисту та їх групування (типізації) є ціль захисту (його безпосередня спрямованість). Відновлювальними способами захисту трудових прав іменуються такі способи захисту, ціль (безпосередня спрямованість) яких полягає у відновленні трудового правовідношення або у відновленні чи встановленні фактичного становища. Зважаючи на властивості відносин, опосередкованих трудовим правом, відновлювальні способи захисту відіграють значну роль в трудовому праві. Водночас, нетиповою для правової системи слід визнати притаманну для деяких відновлювальних способів захисту спрямованість на відновлення чи встановлення певного фактичного становища.

³ З точки зору концепції функціонального поділу правовідносин на регулятивні та охоронні ці відносини можна назвати регулятивними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вавженчук С. Я. Охорона та захист трудових прав працівників : підручник. Харків : Право, 2021. 592 с.
2. Бойко В. Б. Визначення сутності правового захисту трудових прав працівників в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2013. № 26. С. 156-162.
3. Гриненко І. В. Засоби захисту й реалізації конституційних трудових прав працівників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Луганськ, 2010. 23 с.
4. Лагутіна І. В. Форми захисту трудових прав працівників. автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2007. 20 с.
5. Savigny F. C. System des heutigen Römischen Rechts. Berlin, 1841. Bd. 5.
6. Арістотель. Нікомахова етика / пер. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
7. Weinrib E. J. The Gains and Losses of Corrective Justice. *Duke Law Journal*. 1994. No. 44 (2). P. 277–297.
8. Demelius G. Untersuchungen aus dem römischen Civilrechte. Erster Band. Weimar : Hermann Böhlau, 1856. 207 s.
9. Kuntze J. E. Die Obligationen im römischen und heutigen Recht und das Jus extraordinarium der römischen Kaiserzeit. Zwei Abhandlungen. Leipzig : J. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1886. 400 s.
10. Windscheid B. Lehrbuch des Pandektenrechts. Düsseldorf : Verlagshandlung von Julius Buddeus, 1862. Band 1.
11. Андріїв В. М. Система трудових прав працівників та механізм їх забезпечення : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.05. Одеса, 2012. 40 с.
12. Журавель В. І. Співвідношення індивідуальних та колективних форм захисту трудових прав працівників : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2018. 430 с.
13. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2004. № 60-62. С. 16-19.
14. Гетьманцева Н. Д., Козуб І. Г. Засіб, спосіб і форма захисту трудових прав. *Адвокат*. 2009. № 11. С. 37-42.
15. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
16. Щербина В. І. Функції трудового права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2009. 32 с.
17. Гетьманцева Н. Д. Поняття і сутність праці як правової категорії. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С. 60-65.